

Дармоной ЎРАЕВА
филология фанлари доктори, профессор
Бухоро давлат университети

Баҳор ТЎРАЕВА
Таҳририят ва нашриёт бўлими муҳаррири
Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети

ТАРИХИЙ РОМАН СЮЖЕТИДА ВАҚТ ТУШУНЧАСИНИНГ КОИНОТ ВА ТАБИАТГА ОИД БИЛИМЛАР ОРҚАЛИ ИФОДАЛАНИШИ

Мақолада тарихий романлар сюжетида осмон жисмлари ва табиат ҳодисаларининг пайдо бўлиши, йил, ой, кун ҳисоби билан боғлиқ календар мифларга хос белгилар мавжудлиги, романинг синкретик адабий ҳодиса эканлиги ҳамда мазкур тушунчаларни бадий вақт асосида ифода этиш принциплари таҳлил қилинган.

Статья посвящена сюжетам исторических романов, в которых описывается возникновение небесных тел и природных явлений. Кроме того, анализируются знаки календарных мифов, а также исследуется специфика романа как синкретическое литературное явление на основе художественного времени.

The article is devoted to the emergence of celestial bodies and natural phenomena in reflected the plot of historical novels. The presence of signs inherent to calendar myths, as well as the specifics of the novel as a syncretic literary phenomenon have been analyzed on the basis of literary time.

Калит сўзлар: коинот ва табиатга оид билимлар, тарихий роман, фазо ва вақт, бадий вақт, замон ва макон ўлчамлари, миф.

Ключевые слова: знания о вселенной и природе, исторический роман, пространство и время, художественное время, измерения времени и пространства, миф.

Key words: knowledge of the universe and nature, historical novel, space and time, literary time, time and space dimension, myth.

Макон ва замон бадий асарнинг ажралмас қисми. У воқеалар тизимининг кетма-кетлиги, ҳаққоний ва ҳаётлийлигини таъмин этувчи адабий ҳодисадир. Бадий вақт ҳикоя қилиб бериш жараёни билан чамбарчас боғлиқ.

Инсониятнинг илк қарашлари, тасаввур-тушунчалари оғзаки шаклда ифода топган. Адабий матнда маълум макон ва замонда рўй берган, рўй берадиган ва рўй бераётган воқеа-ҳодисалар системаси акс этади. Бадиий вақт мавжуд бўлсагина асар ўзининг тўлиқ маъносига эга бўлади.

Борлиққа ҳозирги замон тушунчалари билан ёндашиш, у орқали дунёни санъат асарларида акс эттиришда вақт категорияси катта аҳамият касб этади.

Замон ва макон категориялари фалсафа(Аскин Я. “Пространство, время, движение”. –М., 1971; Ритм, пространство и время в литературе и искусстве” Л., 1974); “Пространство и время в искусстве”. – Л., 1988); Zeman J. “Time in Science and Philosophy, an International Study of Some Current Problems”. – Р., 1971.), табиий фанлар, санъат(Иванов В. Категория времени в искусстве и культуре XX века, –Л., 1974); социология, психология (Fraisie P. *The psychology of time*. – New York, 1963); (Allan L. *The perception of time. Perception & Psychophysics*. – L., 1979); гуманитар (Meyerhoff H. *Time in literature*, 1955); ва аниқ фанлар (Guy B. *The duality of space and time and the theory of relativity*. New Energy, 2002; “The link between the space and time concepts and the meaning of the relativity theory”. – L, 2002) доирасида ўрганилган.

Адабиётшуносликда В.Иванов, Р. Якобсон, Д.Лихачев, М.Бахтин, Н.Мейергоф, З. Тураева, Н.Шодиев, Б. Каримов, А.Тўйчиев, Ғ.Муродов, У.Жўрақулов, С.Мирзаева, М.Умарова каби олимларнинг бадиий вақт категорияси, методлари ва типлари борасидаги назарий қарашлари эътиборлидир.

Вақт ҳақидаги тушунчаларнинг ривожланиб бораётганлиги ҳозирги адабиётнинг муҳим ютуқларидан биридир. Адабиётда ҳаракатнинг кўп томонлама шакллари ва борлиқ манзарасини бадиий асарда тасвирлаш борган сари кўпайиб бормоқда. Адабиёт санъатнинг бошқа соҳаларидан кўра кўпроқ вақт санъатига айланиб бормоқда. Вақт унинг объекти, субъекти ва тасвирлаш қуролидир.

Инсоният, ҳайвонот, ўсимлик дунёси, ернинг геологик тортишиши ва тузилиши, юлдузлар олами, умуман, борлиқдаги мажудотлар ҳамиша ҳар томонлама ўзгаришда эканлиги англанади. Моддий ва руҳий оламни тарихийлик нуқтаи назаридан тушуниш, англаш фалсафа ва санъатнинг барча қисмини ўз ичига олади (5).

Бадиий ижодда замон ва маконнинг ўлчамлари шартли тарзда ўзгариб туради. “Замон сиқилиши ва узайиши, тўхташи ва орқага қайтиши мумкин. Шу каби муносабатлар қоришиб кетиши, турли усуллар воситасида ўзгариши мумкин. Шу асосда реал шакл ва бадиий шакл ўртасида шартлилиқ деб аталувчи оралиқ ҳосил бўлади”(10, 31).

Адабий вақт – замон ҳақиқий астрономик вақтдан қуйидаги хусусиятларга кўра фарқланади:

- 1) сюжет ўзгаришлари;
- 2) матн хусусиятлари;
- 3) ўтган замоннинг ретроспектив тасвири;
- 4) воқеалар тасвири;
- 5) баъзи замонларнинг параллел мавжудлиги (9).

Қадимда яратилган асарлар мифологик вақт белгилари билан характерланади, “дунё даврлари” вақт асосида турлича бадиий манзараларда ифодаланади. Леви-Стросс фикрича, мифологик вақт қайтар-қайтмас, синхрон-диахронликнинг бирлигидир. Мифологик вақтда ўтмишнинг инвариант шакли ҳозирги ва келаси замонда намоён бўлади. Мифологик вақтнинг циклик тузилиши, мазмуни, аҳамияти турли даврлардаги санъат ривожига кўринади. Мифологик тафаккур ғоятда устувор мақсадда, бир томондан, гомоморфизм ва изоморфизмнинг илмий жиҳатдан аҳамиятли жиҳатини таҳлил қилса, иккинчи томондан, турли тарихий даврларнинг бадиий манзарасини қайта гавдалантирди(7). Цикллар алмашинуви кўринишида вақтнинг доимий такрорийлиги тарихий романлар сюжетида мавжуд. Воқеликни эстетик категория сифатида идрок этиш ҳамда бадиий сўз воситасида талқин қилиш анъанаси келиб чиққач, қадимги мифларнинг асосий қисми сўз санъатининг турли жанрларига, жумладан, тарихий романлар сюжетида сингиб кетган. Ўрта асрлар маданиятида вақт, аввало, мангуликни кўзгуда акс эттириш ҳақидаги тасаввурларда намоён бўлган, бунда вақт кўпроқ эсхотологик кўринишда бўлган: вақт яралиш ҳодисасидан бошланади ва кейинги воқелик билан тугалланади. Вақтнинг устувор йўналиши эса келажакка қаратилган бўлади.

Аждодларимизнинг осмон жисмлари ва табиат ҳодисаларининг пайдо бўлиши тўғрисидаги қадимий фантастик тушунчаларини ўзида акс эттирган самовий мифлар; йил, ой, кун ҳисоби билан боғлиқ календар мифларнинг тарихий романлар сюжетида мавжудлиги мазкур жанрнинг синкретик адабий ҳодиса эканлигидан далолатдир.

Ҳаракат ва дунёнинг ўзгарувчанлигини вақтнинг турли-туман шакллари орқали ҳис этиш ва англашга интилиш бадиий адабиётда муҳим ўрин тутмоқда.

Адабиётда замонни ифодалашнинг воситалари қуйидагилар:

- 1) матннинг жанри;
- 2) муаллиф дунёқараши;
- 3) муаллиф услуби;

4) асарда тасвирланган замоннинг ўқувчи томонидан образли талқини (9).

XX асрнинг 70–80-йилларида яратилган тарихий романлар сюжетида тарих ҳақиқатини бадиий тафаккур қатламларига кўчиришда коинот ва табиатга оид билимлар, урф-одатлар адабий-эстетик вазифа бажарган. Табиат ҳодисалари, коинот сир-асрорлари асар бадиий вақтини ифода этишда ўзига хос хусусиятга эга. Шахс аниқ макон ва замонда яшайди. Асарда инсон образини гавдалантириш, унинг руҳияти ва табиатини ифодалаш, тасаввурий макон ва замонда маданият, хулқ-атвор ва урф-одатларга оид билимларни жамлаш имконини беради. Табиат ва коинот астрономияга доир илмий терминлар, аммо бадиий талқин қиладиган бўлсак, инсон образи ўз коинот сфераси ва табиатига эга. *“Диний ва мифологик талқинга кўра, инсон моҳиятан космос зоясининг маҳсули ёинки шу феноменнинг ўта кичик шакли (микрокосм)дир”*(4, 513). Инсон коиноти ва табиати сферасида тарихий ва бадиий вақтни тадқиқ этиш, астрономик билимларни бадиий асар сюжетида сингдириш ва уларнинг бадиий моделини яратиш мезонларини тарихий романлар мисолида таҳлил қиламиз.

Одил Ёқубовнинг *“Улуғбек хазинаси”* романи воқеалари ўзанида зойича орқали юлдузларнинг самовий ҳолатига қараб олдиндан башорат қилиш мотиви мавжуд. *“Бу йил соҳибқирон Амир Темур туғилган йилдагидай фалак қозиси Муштарий билан Зухро юлдузлари бир-бирига яқин келиши кутилар эди. Кўнгли нотинч давлатпаноҳ эса бунга аллақандай умид боғлар, ниманидир кутар эди”* (1, 4). Астрономик кузатишлар шуни таъкидлайдики, Зухал ва Муштарий ҳар саккиз юз йилда яқинлашади. Сўнгги икки ярим минг йилда улар уч марта яқинлашиб, биринчисида Искандар Зулқарнайн, иккинчисида Муҳаммад алайҳиссалом, учинчисида эса Амир Темур дунёга келган.

Франциялик машҳур темуршунос олим Люсен Керен эса фожианинг бошқа сабаби хусусида тўхталади. *“Улуғбекнинг тўнғич ўғли билан келиша олмаганлигининг боиси нимада эди?”* – дея савол кўяр экан, муаллиф ўз фикрларини Али Яздийнинг *“Зафарнома”* ва Абдураззоқ Самарқандийнинг 1471 йилда ёзган *“Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн”* йилномаси билан асослайди. Ҳар икки асарда ҳам бу воқеанинг сабаби астрология билан боғлиқлиги таъкидланади. Расмий астрологлар томонидан ўрганилган ва унинг ўзи ҳам текшириб чиққан Улуғбекнинг тақдири тўғрисидаги башорат (гороскоп)да кўрсатилишича, унинг туғилган куни Аждарнинг дум қисмида жойлашган Шер буржида бўлиб, бу ҳалокатдан нишона бўлган. Абдураззоқ Самарқандийда эса бу фикр тўлдирилади, яъни Улуғбек ва ўғли ўртасидаги адоват уларнинг тақдиридан келиб чиқади. Улуғбекнинг тақдир юлдузи

Аждарнинг дум қисмида бўлиб, бахтсизлик ва мусибатни ифодаласа, Абдуллатифники Аждарнинг бош қисмида бўлиб, куч ва ғалабадан дарак берган (6).

Роман сюжетида юлдузлар ҳолатига қараб тақдирни олдиндан башорат қилиш мотиви руҳий қийноқлардан талвасага тушган Абдулатифнинг ўз келажаги ва салтанат тақдири борасида Али қушчидан зойича кўриб, келажагини олдиндан айтиб беришини илтимос қилишида кўринади:

- *Камина тунов кун иқрор бўлгон эдим: илми нужумдан беҳабармен...*
- *Йўқ! Йўқ! – шаҳзода кўрқиб кетиб, орқага тисарилди. – Сиздай алломай даврон илми нужумдан беҳабар бўлмоғи гайритабиийдир, мавлоно!*
- *Надоматлар бўлғайким...*
- *Йўқ! Сиз биласиз! Маним пешанамга нелар ёзилган, салтанатнинг тақдири не бўлур – барини биласиз. Ва лекин айтмоқни истамайсиз!...*

(1, 307).

П. Қодировнинг “Юлдузли тунлар” романида юлдузларнинг осмондаги жойлашиш ўрнига қараб зойича кўриш орқали ҳарбий юришлар режалаштирилганлигига алоҳида урғу берилади. Ўша вақтларда мунажжимларнинг юлдуз ва жадвалларга қараб башорат қилиши асносида ҳарбий режалар амалга оширилган. Шайбонийхон ҳарбий ҳийласини Бобур саройига махсус юбортирган мунажжим қиёфасидаги айғоқчи орқали юзага чиқартириш учун “*урушни тезроқ бошлашнинг чорасини излаб, Бобур қароргоҳида мунажжимлик қилиб юрган яширин кишисига хабар юборди. “Осмондаги юлдузларга қараб, Бобурни тезроқ жанг қилишга кўндирсин, агар ишни чўзса, жосуслигини фош қилиб, бошини кестиргаймен!”* деб мунажжимга таҳдид қилди(12, 134). Мунажжим эса осмондаги юлдузлар тартибини мураккаб бир тарзда Бобурга тушунтириб: “*Ҳозир саккиз юлдуз сиз томонда рост турур, – деди. – Яна икки кун ўтгач, бу саккиз юлдуз ганимингиз томонига оғиб кетгай. Агар эрта-индин жангга киришсангиз, ғалаба сизники бўлишидан бутун фалакиёт далолат бермоқда!*” (12, 134). Раана Сангаа Бобурнинг кўшинидан олти баробар ортиқ лашкар билан ҳужум қилганида Муҳаммад Шариф деган мунажжим: “*Миррих гарб томонидадир, осмондаги юлдузлар бизнинг мағлубиятимиздан дарак бермоқда*”, деб овоза тарқатади(12, 289). Аммо мунажжимнинг башорати тўғри чиқмади, Бобур бу жангда ғалаба қозонади.

Романда муаллиф пейзаж тасвирини образ руҳиятига мос ҳолатда тасвирлайди: “*Осмонда саккиз кунлик ой сузиб юрар, унинг нури қаршидаги кўлнинг ўртасида ойдин йўлка ҳосил қилган эди. Кўлнинг нариги четидан тоғ этагигача келган бу нур йўлкасида тўлқинлар жимир-жимири гавҳар жилвасига ўхшаб кўзни қамаштирарди. Лекин Хондамир шу нур ўйинида ҳам*

Бобур тасвирлаган воқеаларни кўрар, уларнинг таъсирини хаёлидан узоқлаштиролмас эди”(12, 292).

Бобурнинг руҳияти – ватан соғинчидан ўртаниш ҳолати, яъни роман психологик вақтини ёзувчи юлдузлар билан боғлиқ эпизодда моҳирона тасвирлай олган: *“Юлдузлар энди жой-жойига тўхтаб, сокин нур соча бошлади. Ана Олтин Қозик. Унинг ғарб томонидаги Етти Оғайни юлдузлари уфққа огиб тушиб кетяпти. Шарқдан эса бир тўп бўлиб Хулкар юлдузлар кўтарилиб келяпти”. Умрининг сўнгги дақиқаларини кечираётган Бобурнинг оғир дард билан олишишидаги ҳорғинликдан осойиш истаб, чексиз самога қараб, таскин топишида, Агра осмонидан Андижон самосини излашида узоқ йиллар давом этган ҳижрон, соғинч изтироблари акс эттирилган: “Бобур ҳам болалалиги ўтган Андижон осмонини эслади. Мана шу Етти Оғайни юлдузлари ўша ерда ҳам Олтин Қозикни айланиб ўтиб, ғарбга ботиб кетарди. Ўша ерда ҳам Етти Оғайни уфққа бош қўйган сари Хулкар юлдузлари осмоннинг баланд жойларига чиқиб борарди. Бобур ўсмирлигида Хулкар юлдузларини олмосдан ясалган варракка ўхшатар эди. Осмон дунёнинг ҳамма жойида бир экани, умрининг бошланишида Андижонда кўрган юлдузлари умрининг охирида Аграда ҳам чақнаб тургани унга сўнгги бир тасаллидай туюлди*”(12, 462–463).

“Авлодлар довони” романида “Қонуни Ҳумоюнӣ” низомига кўра Ҳумоюннинг қўл остидаги одамлар табиий мавжудотдаги осмон, ер ва уларнинг оралиғи тимсолида бўлиб чиқилганида ҳам рамзий маъно мавжуд. Табиатдаги тартибу аниқликни, мувозанату собитликни жамиятга татбиқ этиш мақсадида катта бобоси Амир Темур сингари ўн икки тамойилга асосланиб, одамларини ўн икки табақага бўлиб, идора этди. Ўн икки табақани бошқариш қийин бўлганидан уч табақани бирлаштириб, тўртта вазорат ташкил қилади. Буни ҳам табиатдаги тўрт унсур: олов, ҳаво, тупроқ, сув каби “аносири арбаага монанд” деб таърифлаб, қуйидагича турларга ажратган:

1) *«саркори оташ» – барча тўпу тўпхоналар, қурол-яроғ ва ҳарбий ишлар назоратчиси;*

2) *«саркори ҳавойи» – сарой таъминотида, ошхона, сайисхона, кийим-кечак ишларига мутасадди;*

3) *«саркори оби» – ариқ қазиш ва сугориш ишларини бошқаради, шарбат, чоғир ва бошқа ичимликлар тайёрлайди;*

4) *«саркори ҳоки» (яъни, тупроқбоши) – зироат, деҳқончилик ва иморатсозлик каби соҳаларга жавобгар*(13, 17).

Ҳумоюннинг фармонида биноан, бу тўрт вазоратнинг одамлари қийинишда ҳам бир-бирларидан фарқ қилишлари лозим бўлган, токи бир карашда уларнинг қайси соҳадан эканлигини ажратиш мумкин бўлсин. Унинг

Ўзи эса ҳафтанинг маълум кунда осмондаги бирор сайёранинг рангига ва қиладиган ишининг мазмунига мос кийинишга ҳаракат қиларди. Нури кўкиш Зухра юлдузига нисбат берилган душанба кунда Ҳумоюннинг кийимида мовий ва яшил ранглари устун бўларди. Сешанба кунини Ҳумоюн учун қизғиш нурли Миррих юлдузининг кунини(13, 17).

Ҳукмдорларнинг давлат бошқарувида, узоқ ўлкалар билан савдо-сотик алоқаларини ўрнатиши ва улар билан ҳамкорлик қилишида юлдузлар харитаси жуда керак бўлган. Шу боис ҳам Ҳумоюн туркиялик лашкарбоши Сейди Али Раисдан юлдузлар харитасини тузиб беришини сўрайди:

– *Сиз амирал баҳр сифатида фалакиёт илмини, юлдузлар харитасини яхши билсангиз керак? – Менинг ота-боболарим ҳам амирал баҳр бўлганлар. Юлдузлар харитасини болалигимдан билурмен.*

– *Ундай бўлса биз учун «Доирайи Муаддилунга» оид рисола билан юлдузлар харитасидан бир нусха тайёрлаб бераолурмисиз? – Бош устина, ҳазрати олийлари!(13, 161).*

Юлдузларнинг жойлашиш ўрнига қараб узоқ масофаларни босиб ўтиб манзилга етиш мотиви барча эпик жанрлар сюжетида учрайди. Тарихий романларда йўловчилар осмондаги юлдузларга қараб белгиланган маконга етиб боришлари, адашиб қолганда юлдузлар шаклига кўра маконни хатосиз топишлари каби мотивлар мавжуд.

– *Қайга борурмиз, ҳазратим? Қоронгида йўл кўринмаса! Роҳбинимиз бўлмаса!*

– *Осмонда юлдузлар бор-ку. Ана, Олтин Қозиқ. Биз жанубга йўл олғаймиз. Умарқутга!(12, 77).*

Тарихий романлар сюжетида нафақат осмон жисмлари билан боғлиқ, балки табиатдаги тўрт унсур: ер, сув, ҳаво, олов билан алоқадор мотивлар ҳам асарлардаги воқеа-ҳодисаларнинг ҳаққоний ифодасини таъминлайди. Бу – ота-боболаримизнинг тўрт унсурни муқаддас санаб, топинганлари ва илоҳийлаштирилиши билан боғлиқ ҳодиса саналади.

Акбар ҳам ҳиндчалаб: — Мен муқаддас олов, осмон ва ер гувоҳлигида ҳинд қизи рани Жодҳа Байни чин дилдан хоҳлаб ўз никоҳимга олғаймен! — деди(13, 215).

Коинот ва табиатга оид билимларнинг тарихий романлар сюжетида бадиий вақт орқали ифода этилишини ўрганиш адабиётшунослигимизда тадқиқ этилиши лозим бўлган муҳим муаммолардандир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ёқубов О. Улуғбек хазинаси. (Тўлдирилган қайта нашри) – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1994. – 334 б.

2. Жаббор Эшонқул. Ўзбек фольклорида туш ва унинг бадиий талқини. <http://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/jabbor-eshonqul-folklorda-tush-tabiri.html>
3. Жўраев М., Нарзиқулова М. Миф, фольклор ва адабиёт. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2006. – 184 б.
4. Жўрақулов У. Миф ва ижодий жараён. Ўзбек адабий танқиди:[антология]/ тузувчи ва нашрга тайёрловчи Б.Каримов. – Тошкент: TURON-IQBOL, 2011. – 544 б.
5. Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы. – Москва: Наука. 1979. – 376 с.
6. Люсен Керен. Улуғбекнинг астрономия мактаби // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2009 йил, 10 июль. – Б. 2.
7. Лосев А.Ф. Античная философия истории. Мифологическое время и мифологический историзм. <http://www.sno.pro1.ru/lib/losev/3.htm>
8. Мелетинский Е.М. Фольклор и постфольклор: структура, типология, семиотика. www.ruthenia.ru/folklore/meletinsky4.htm
9. Panasenko N. Interrelations between Literary Time and Space in Prosaic Texts://www.pulib.sk/elpub
10. Ритм, пространство и время в литературе и искусстве: Сб./Отв. ред. Б.Ф. Егоров. – Ленинград: Наука, 1974. – С. 31.
11. Қориев М. Спитамен. Тарихий роман. – Тошкент: Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1985. 270 б.
12. Қодиров П. Юлдузли тунлар. (Бобур). Тарихий роман. – Тошкент: Ўзбекистон нашриёти, 1989. – 264 б.
13. Қодиров П. Авлодлар довони. (Ҳумоюн ва Акбар). Тарихий роман. – Тошкент: Ўзбекистон нашриёти, 1994. – 576 б.